

ZBIGNIEW ZIOŁO

Podkarpacka Szkoła Wyższa im. Bł. ks. W. Findysza w Jaśle

MODELE FUNKCJONOWANIA I ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE PO 1945 r.

Abstract: Models of Functioning and Development of Rural Areas In Poland after 1945.

The article presents model aspects of changes in the processes of forming rural areas in the conditions of central control managing economy; implementing the rules of market economy as well as expected changes in the future. Special attention was paid to shaping the rural metropolitan areas and the rest of rural areas.

Key words: Model, metropolitan areas, rural areas.

Wstęp

W procesie transformacji gospodarki narodowej przyjęte reguły rynkowe w jednakowym stopniu traktowały poszczególne podmioty produkcyjne, usługowe, jak i instytucje. Podstawową rolę odgrywały mechanizmy konkurencji, które miały doprowadzić do przyspieszenia procesów przebudowy gospodarki narodowej. W mniejszym stopniu zwrócono uwagę, że gospodarka obejmuje różnorodne podmioty gospodarcze, które występowały w określonych miejscach przestrzeni geograficznej. Charakteryzowały się one różnymi tendencjami do koncentracji przestrzennej i w różnym stopniu wpływały na kształtowanie się miejskiej i wiejskiej sieci osadniczej. Wynikało to głównie z: zróżnicowanego potencjału ekonomicznego, różnego stopnia nowoczesności procesów produkcyjnych, odmiennej genezy i historycznych uwarunkowań rozwoju, różnych funkcji gospodarczych i społecznych spełnianych w warunkach gospodarki centralnie sterowanej, a także różnego stopnia otwartości na regionalne, krajowe, europejskie, czy światowe układy rynkowe. Odznaczały się one różnym stopniem samodzielności w zakresie zarządzania, odmiennej podatności na wdrażanie reguł ekonomicznej efektywności, różnej atrakcyjności dla zmian własnościowych, przejawiającej się w ich prywatyzacji.

W konsekwencji te zróżnicowane jakościowo oraz pod względem rozmiarów potencjału techniczno-ekonomicznego podmioty gospodarcze i instytucje w różnym

zakresie były przygotowane do wdrażania nowych zasad polityki gospodarczej przyjmującej jako podstawę reguły wolnego rynku. Przyjmowane w poprzednim systemie gospodarowania założenie powszechnego prawa do pracy, doprowadziło do znacznych przerostów zatrudnienia, co zdecydowanie obniżało efektywność prowadzonej działalności gospodarczej. Nie bez znaczenia na kierunki działalności gospodarczej, w tym zachowania obszarów wiejskich, wywierały zmieniające się światowe i europejskie uwarunkowania polityczne, które odznaczały się nasilającą się konfrontacją ideologiczną, gospodarczą i militarną między dwoma blokami państw Europy Wschodniej i Zachodniej.

W świetle przedstawionych założeń, celem prezentowanych rozważań jest zarysowanie procesu przemian obszarów wiejskich dokonujących się w latach centralnego systemu sterowania, w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej oraz ukazanie dalszych tendencji przemian. Wykorzystano ujęcia modelowe, które pozwalają na uwzględnienie istotnych elementów występujących w tym procesie. Problematyka analizy i kierunków przebudowy społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich rozpatrywana jest z wielu punktów widzenia i w różnych skalach przestrzennych. Wydaje się, że relatywnie mniej licznie podejmowane są próby całościowej analizy procesów przemian obszarów wiejskich, określanie ich zróżnicowania przestrzennego i funkcjonalnego oraz przewidywanych kierunków ich przemian. Podejmowanie tego typu prac wydaje się niezbędne do wypracowania koncepcji ich przebudowy wobec nasilających się procesów polaryzacji przestrzeni krajowej i europejskiej, a zwłaszcza przestrzeni wiejskiej.

Problematyka ta podejmowana jest na wielu polach badawczych różnych dyscyplin naukowych, które rozpatrują poszczególne zagadnienia z określonego punktu widzenia. Ważne miejsce w tym zakresie mają prace podejmujące: analizę przestrzennego wymiaru współczesnych procesów przemian funkcjonalnych obszarów wiejskich, w tym na tle Unii Europejskiej [Bański 2001, 2005, 2008], kształtowanie wiejskich obszarów metropolitalnych i stref podmiejskich [Dobrowolska 1964, 1968; Rajman 1997; Rosner 2008; Falkowski 2009a, 2009b], przemiany obszarów wiejskich w wyniku procesów industrializacji i urbanizacji [Herma 1966; Lijewski 1967; Rajman 1969; Golachowski, Zagożdżon 1974; Winiarski 1974; Ziolo 1978; Liszewski 1987; Kitowski 1988; Kamińska 2010a; Markowski, Strzelecki 2008], społeczne problemy przebudowy wsi i rolnictwa [Kulikowski 2002, 2003; Kamińska 2010b, 2011b; Kamińska, Heffner 2010, 2012], przemiany struktur społeczno-gospodarczych wsi w okresie transformacji gospodarki narodowej [Turczyn-Ziolo 1979; Górz 2002; Rydz 2006; Heffner 2010], relacji zachodzących między rolnictwem a przemysłem przetwórczym [Ziolo 1991; Czyżewski 1992; Kowalczyk 2010; Wiśniewska 2011; Urban 2012], polityki rolnej i gospodarki żywnościowej [Zalewski 1989; Ziolo 1991;

Zegar 1984, 2010; Wilkin 2011], nowych form organizacji i produkcji w strukturze obszarów wiejskich [Styś 1983; Debelle *et al.* 1996; Ziolo 1991, 2008; Fircowicz *et al.* 2006; Jasiukiewicz 2008; Ziolo 2008; Stasiak 2000; Maj *et al.* 2010, 2012], konkurencyjności i efektywności obszarów wiejskich oraz układów regionalnych [Kamińska 2011a; Kudełko 2005, 2007, 2013; Józwiak 2010, 2011; Ziętara, Zieliński 2012], przemian demograficznych obszarów wiejskich [Kurek 2008; Frenkiel 2011] oraz pomocy unijnej [Klepacki, Gołębiowska 2005; Rudnicki 2009, 2010]. Problematyka obszarów wiejskich podejmowana była także w licznych ekspertyzach wykonywanych na potrzeby budowy krajowej strategii rozwoju, w których traktowane były jako jeden z podstawowych elementów przestrzeni społeczno-gospodarczej [Węclawowicz *et al.* 2006, Korcelli *et al.* 2010; Saganowski *et al.* 2008; Ziolo 2003].

W procesie transformacji gospodarki poszczególne podmioty gospodarcze i instytucje w różnym stopniu przygotowane były do wdrażania reguł gospodarki rynkowej i w odmiennym stopniu reagowały na wprowadzanie nowych instrumentów i metod zarządzania. W konsekwencji wykazywały one zmieniające się tendencje zachowań, które przejawiały się w: ich zaniku, powolnej recesji, stagnacji, wzroście potencjału i rozwijaniu działalności, a także pojawianiu się nowych podmiotów i instytucji, które nawiązują już do nowych reguł gospodarowania. Wpływa to na zmianę bazy ekonomicznej różnej skali układów przestrzennych, w tym wiejskich układów lokalnych.

Na wdrażanie nowych reguł gospodarowania w różnym zakresie przygotowane były obszary wiejskie, które w głównym stopniu ponosiły koszty zmian polityki gospodarczej i systemu gospodarowania. Wieś w okresie przedwojennym w najpoważniejszym stopniu odczuwała skutki wielkiego kryzysu gospodarczego, ponosiła znaczne koszty w okresie powojennym związane z rozwojem industrializacji, a także w obecnych warunkach wdrażania gospodarki rynkowej. Dlatego obecnie szczególnie ważnym problemem powinno być dążenie do pogłębienia i bardziej precyzyjnego zrozumienia procesów ekonomicznych i społecznych, które kształtowały, kształtują i będą kształtować w przyszłości procesy rozwojowe obszarów wiejskich, na tle ogólniejszych procesów ekonomicznych odnoszących się do kształtowania życia gospodarczego, społecznego i kulturowego świata, Europy, kraju, regionu i układu lokalnego, a w nim podmiotów gospodarczych i instytucji.

Na tym tle w rozważaniach będziemy zmierzać do zarysowania modelu zmian funkcjonowania obszarów wiejskich w wyniku wdrażania reguł gospodarki rynkowej, a następnie do określenia dalszych kierunków przemian. Należy zaznaczyć, że zmiany funkcjonowania i rozwoju bazy ekonomicznej obszarów wiejskich, w przeciwieństwie do pozostałych obszarów wymagają dłuższego czasu. Wydaje się, że bardziej podatne na zmiany są obszary miejskie i pozarolnicze sekcje gospodarki naro-

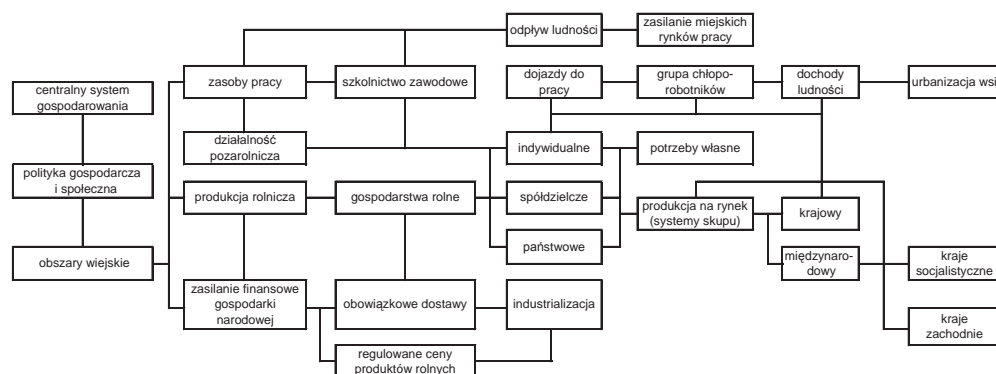
dowej, niż wieś i związana z nią działalność gospodarcza oraz zachowania społeczne. Wpływają na to w głównym stopniu charakter obszarów wiejskich ukształtowany w historycznym procesie przemian, bardziej utrwalone struktury społeczne i kulturowe, a także na podstawie dotychczasowych doświadczeń częsty brak zaufania do wprowadzanych zmian w polityce gospodarczej i społecznej odnoszącej się do wsi. Dlatego problematyka ta wymaga podejmowania prób kompleksowego ujęcia, celem określenia zmieniających się uwarunkowań i procesów, które powinny być podstawą przyjmowania określonej polityki kształtowania obszarów wiejskich, dla stopniowego wyrównywania różnic w poziomie rozwoju i warunków życia.

1. Zarys modelu funkcjonowania obszarów wiejskich w warunkach gospodarki centralnie sterowanej

W procesie rozwoju historycznego obszary wiejskie traktowane były głównie jako tereny rezerwuaru potencjalnych zasobów pracy, zwłaszcza dla rozwijających się krajowych i zagranicznych rynków pracy, a także jako źródło dostaw żywności i surowców dla przemysłu rolno-spożywczego. Wraz ze wzrostem koniunktury gospodarczej i rosnącym zapotrzebowaniem na nowych pracowników, uaktywniały się proporcjonalnie do ich potrzeb migracje ludności wiejskiej. Procesy te obejmowały najczęściej ludzi młodych, najlepiej wykształconych i najbardziej przedsiębiorczych, a w mniejszym stopniu dotyczyły ludzi starszych o niższych kwalifikacjach zawodowych. W procesie tym dokonywała się w ten sposób negatywna selekcja zasobów pracy, która była dodatkowym czynnikiem hamującym ewentualne procesy rozwojowe obszarów wiejskich.

W nawiązaniu do reguł gospodarki centralnie sterowanej rozwijała się polityka gospodarcza, społeczna i kulturowa, która w zasadniczym stopniu wpływała na kształtowanie się obszarów wiejskich. Obszary wiejskie traktowane były nadal jako rezerwuar zasobów pracy i źródło zasilania finansowego dla rozwijających się procesów industrializacji (m.in. początkowo przez tzw. obowiązkowe dostawy i centralnie ustalone ceny na produkty rolnicze), jako obszary produkcji żywności, a także jako miejsca nowych lokalizacji przedsiębiorstw przemysłowych i usługowych (ryc. 1). Sprzyjała temu struktura gospodarcza, w której dominujące znaczenie miała własność państwowa i spółdzielcza oraz znacznie ograniczona własność prywatna [Szczepański 1973]. W wyniku określonej polityki towarową produkcję rolniczą podejmowały głównie państwowe i spółdzielcze gospodarstwa rolne. Mniejsze znaczenie w tym zakresie miały gospodarstwa indywidualne, które w zależności od położenia i warunków glebowych podejmowały głównie produkcję warzywniczą i ogrodniczą kierowaną przeważnie na rynki dużych miast. Zorganizowany system skupu i kontrak-

tacji produktów rolnych zapewniał zbyt podejmowanej produkcji, która kierowana była także na rynek krajowy i zagraniczny, obejmujący był kraje socjalistyczne (strefy rublowej) i kraje zachodnie (strefy dolarowej). Wspieranie eksportu do krajów zachodnich było źródłem pozyskiwania waluty wymiennej niezbędnej dla importu nowych i bardziej nowoczesnych produktów z tych państw.

Ryc. 1. Model funkcjonowania obszarów wiejskich w warunkach centralnego systemu sterowania

Źródło: Opracowanie własne (ryc. 1-3).

Na potrzeby rozwijającego się głównie industrialnego rynku pracy rozwijano szkolnictwo zawodowe, umożliwiające zdobywanie odpowiednich kwalifikacji głównie na potrzeby przemysłu. Skoordinowanie polityki kształcenia zawodowego z potencjalnymi rynkami pracy gwarantowało pracę w rozwijających się ośrodkach zatrudnienia pozarolniczego. Młodzież obszarów wiejskich w większości preferowała zasadnicze szkoły zawodowe dające możliwości szybkiego zdobycia zawodu i dobrze płatnej pracy [Turczyn-Zioło 1979].

Rozwój pozarolniczych rynków pracy stwarzał szerokie możliwości odpływu ludności wiejskiej do miast oraz umożliwiał masowe dojazdy do pracy [Herma 1966; Lijewski 1967]. Kształtowała się w ten sposób grupa tzw. chłopo-robotników, która łączyła pracę zawodową w zajęciach pozarolniczych z pracą w swoim, najczęściej małym gospodarstwie rolnym. Osiągane dochody z pracy pozarolniczej kierowane były zazwyczaj na polepszanie warunków mieszkaniowych i rozwijanie konsumpcji, a w mniejszym stopniu na modernizację działalności rolniczej. Proces ten utrwalał istniejące rozdrobnienie agrarne, wpływał na zmianę struktur społeczno-zawodowych ludności oraz na zagospodarowanie infrastrukturalne, stwarzając podstawę dla rozwijających się procesów urbanizacji wsi. W układach regionalnych proces ten charakteryzował się dużym zróżnicowaniem, a jego szczególnie duże nasilenie występowało na obszarze południowej Polski.

Wyeliminowanie w tym czasie reguł rynku stworzyło dogodne warunki do nasilania się woluntaryzmu w zarządzaniu gospodarką, wynikającego nie tylko z uwarunkowań politycznych, ale także w znacznym stopniu z niskiej jakości i poziomu kwalifikacji decydentów. Odzwierciedleniem tego było nieliczenie się z kosztami produkcji, które ponosiły zwłaszcza gospodarstwa państwowe w wyniku narzucania im niewłaściwych kierunków działalności (np. struktury upraw, czy kierunków hodowli). W konsekwencji uruchamiane były dotacje do realizowanej produkcji rolniczej, co później budziło pewne niezadowolenie społeczne. Tymczasem dotacje do produkcji rolniczej występowały w tym czasie także w krajach Europy Zachodniej i utrzymują się nadal. Wynikają one w głównym stopniu z chęci zapewnienia społeczeństwu relatywnie taniego pożywienia, które wpływa nie tylko na podnoszenie jakości i poziomu życia, ale także ogranicza negatywne skutki niedożywienia.

Na ten stan wpływała także sytuacja międzynarodowa oraz potencjalne możliwości wystąpienia konfliktu militarnego między krajami wschodniej i zachodniej Europy. Przyjęta polityka inwestycyjna, uwzględniająca znaczne nakłady na produkcję zbrojeniową, doprowadziła do wykształcenia się znacznych dysproporcji nie tylko między poszczególnymi sektorami gospodarczymi, ale także między układami przestrzennymi, w tym między obszarami wiejskimi, które nadal nasilają się także w nowych warunkach gospodarki rynkowej. Doprowadziło to do znacznych dysproporcji rozwojowych przejawiających się m.in. w wyprzedzeniu procesów industrializacji w stosunku do procesów urbanizacyjnych [Fajferek, Ziolo 1983]. W miejsce rozwijania infrastruktury mieszkaniowej i komunalnej oraz sieci usługowych w miastach dla nowo zatrudnionych pracowników powstających przedsiębiorstw, rozwijały się masowe dojazdy do pracy ludności z terenów wiejskich. Obniżano w ten sposób nakłady inwestycyjne na rozwój infrastruktury w miastach oraz nasilano przekształcenia społeczne terenów wiejskiego zaplecza. W konsekwencji działania te osłabiały formalny poziom urbanizacji miast i przyczyniały się do przenoszenia tego procesu na rolnicze, wykształcając w zależności od potencjału ekonomicznego ośrodków miejskich strefy podmiejskie i obszary metropolitalne [Dobrowolska 1964; Ziolo 1978; Liszewski 1987; Kitowski 1988; Rajman 1997].

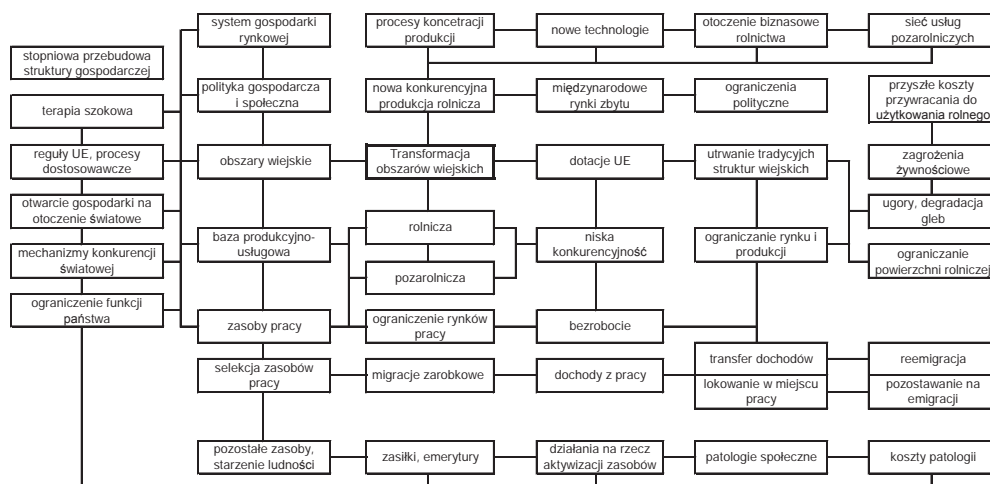
2. Zarys modelu funkcjonowania obszarów wiejskich w procesie zmian systemu gospodarowania

W latach zmian systemu gospodarowania diametralnie zmieniły się uwarunkowania funkcjonowania obszarów wiejskich. Wynikały one w głównym stopniu z wdrażania reguł gospodarki rynkowej, w której podstawową rolę odgrywa efektywność ekonomiczna wynikająca przede wszystkim z poziomu konkurencyjności

oferowanych produktów zarówno na rynku lokalnym, regionalnym, krajowym, jak i europejskim, a także światowym. Istotną rolę w tym zakresie odgrywa cena mająca swoje odzwierciedlenie w kosztach produkcji. W nowych warunkach wyeliminowana została zasada pełnego zatrudnienia przyjęta w poprzednim systemie gospodarowania, a wprowadzona została zasada racjonalizacji zatrudnienia. W głównym stopniu wpłynęła ona na likwidację przerostów zatrudnienia, a także dążenia do eliminowania czynnika pracy na rzecz wdrażania wydajniejszych środków produkcji. Proces ten nasilał się także w wyniku zaniechania działalności wytwórczej mniej konkurencyjnych produktów oferowanych przez krajowe przedsiębiorstwa w stosunku do produktów oferowanych przez firmy zagraniczne. Pociągnęło to za sobą upadek lub likwidację wielu przedsiębiorstw przemysłowych i usługowych ograniczając w ten sposób rozmiary istniejących do tej pory rynków pracy. Szczególnie silnie zaznaczyło się to w przedsiębiorstwach przejmowanych w ramach prywatyzacji, zwłaszcza przez kapitał zagraniczny. Przejmowane przedsiębiorstwa stawały się najczęściej oddziałami dużych korporacji, które podejmując dla nich produkcję wybranych elementów wprowadzały nowe rozwiązania technologiczne i organizacyjne występujące w strukturach całej korporacji.

Zwolnienia z pracy i nasilające się zjawisko bezrobocia szczególnie silnie dotknęło dojeżdżających do pracy mieszkańców obszarów wiejskich, tzw. chłopo-robotników. Wychodzą z założenia, że mają oni możliwość zapewnienia swoich potrzeb zwłaszcza żywnościowych z własnych gospodarstw rolnych.

W procesie przechodzenia zmian systemu gospodarowania ścierały się dwa warianty. Jeden zakładał stopniowe przebudowy struktur gospodarczych, drugi przyjmował tzw. terapię szokową. Wybór drugiego wariantu zakładał szybkie zmiany, celem dostosowanie gospodarki krajowej do reguł gospodarek krajów ekonomicznie rozwiniętych Unii Europejskiej (ryc. 2). Proces ten miało przyspieszyć otwarcie gospodarki na otoczenie światowego rynku, w których dominującą rolę odgrywały mechanizmy konkurencji, co prowadziło także do ograniczania wpływu państwa na procesy gospodarcze. Wdrażany system gospodarki rynkowej oraz związana z nim polityka gospodarcza oddziaływały także bardzo silnie na obszary wiejskie i ich bazę produkcyjno-usługową. W wyniku niskiej konkurencyjności oferowanych produktów w stosunku do produktów producentów zagranicznych, następowało znaczne ograniczanie także rozmiarów produkcji w rolnictwie i w sektorach pozarolniczych. W znacznym stopniu następowało to w wyniku zbyt wczesnego otwarcia gospodarki krajowej na otoczenie międzynarodowe oraz słabego przygotowania do tego typu konfrontacji krajowych przedsiębiorstw.

Ryc. 2. Model funkcjonowania obszarów wiejskich w procesie zmian systemu gospodarowania

W konsekwencji obszary wiejskie stały się miejscem wchłaniania nadmiaru zasobów pracowniczych zwalnianych z różnego rodzaju podmiotów gospodarczych zlokalizowanych na terenie miast. Działania te wpłynęły na wyzwolenie dużych rezerw zasobów pracy, a także na znaczne ograniczenia możliwości ich ponownego zatrudnienia. W konsekwencji rozwijające się bezrobocie wpływało na zmniejszanie strumieni finansowych płynących do gospodarstw domowych, co przyczyniało się do ograniczania poziomu i jakości życia ludności wiejskiej.

Rosnące wiejskie zasoby pracy nie były jednorodne. W wyniku ich selekcji część osób zwłaszcza młodych i o wyższych kwalifikacjach zawodowych podejmuje decyzję o migracji zarobkowej głównie na rynki zagraniczne. Wśród nich osoby, które wcześniej założyły w kraju swoje rodziny, zarobione środki finansowe transferują na tereny wiejskie i przeznaczają je głównie na utrzymanie pozostawionych w kraju swoich bliskich oraz na inwestycje, zwłaszcza mieszkaniowe z myślą o reemigracji do kraju. Natomiast osoby samotne, często zakładają rodziny na emigracji i tam lokują swoje dochody. Kraje zachodnie dają z reguły lepsze warunki do wychowania i edukacji rodzących się dzieci, dlatego zarobione środki finansowe lokują w miejscu pracy i zamieszkania. Powstające na emigracji rodziny kierują swoje dzieci do instytucji edukacyjnych, co pozwala na ich wrastanie w nowe środowiska społeczne. W wyniku tego rodziny te zwykle podejmują decyzję stałego pozostawiania na emigracji. Przyczynia się do tego także brak możliwości pracy i znacznie gorsze warunki życia w kraju.

W wyniku selekcji zasobów pracy na obszarach wiejskich pozostają głównie osoby o niższych kwalifikacjach zawodowych, będące w starszym wieku i mniej roz-

winiętych postawach przedsiębiorczych. Wobec braku środków do życia często oferuje się im możliwości wcześniejszego przechodzenia na emeryturę, renty, czy otrzymywania różnego rodzaju zasiłków. Jednocześnie przeznacza się znaczne nakłady finansowe na rzecz możliwości zdobycia przez nich nowego zawodu i ponownej aktywizacji zawodowej. Brak koordynacji między kierunkami szkoleń a potencjalnymi potrzebami rynku pracy, przy braku działań na rzecz rozwijania rynków pracy i możliwości zatrudnienia sprawia, że w małym stopniu odgrywają one swoją rolę. Traktowanie są często przez bezrobotnych jako dodatkowe wsparcie finansowe. Otrzymywane w różnej formie skromne środki na utrzymanie, wzbogacane doraźnymi zarobkami z szarej strefy, często wpływają na ograniczanie w tej grupie osób aspiracji i nowych potrzeb, a w konsekwencji chęci poszukiwania pracy. Część z nich w celu zwiększenia swoich zasobów finansowych wchodzi w różne nieformalne struktury krajowe i międzynarodowe zwiększając nasilenie zjawisk patologicznych, przejawiających się głównie w przechodzeniu do różnego rodzaju grup przestępczych. W wyniku rozwijania zjawisk patologicznych pojawiają się określone straty, a koszty napraw pokrywa społeczeństwo.

Na obszarach wiejskich zmienia się funkcja zajęć rolniczych. W wyniku ograniczania chłonności rynków i upadku zorganizowanego w latach gospodarki centralnie sterowanej skupu produktów rolnych, znaczną recesją charakteryzują się zwłaszcza małe i średnie gospodarstwa rolne. Ich niska konkurencyjność cenowa w stosunku do oferowanych produktów pochodzenia zagranicznego sprawia, że coraz bardziej nieopłacalna staje się ich produkcja. W konsekwencji w wyniku jej ograniczania następuje zaniechanie podnoszenia kwalifikacji rolniczych oraz zmniejszanie powierzchni upraw, co prowadzi do zwiększania obszarów ugorów i degradacji gleb. W przyszłości może to doprowadzić do negatywnych skutków, ponieważ w wyniku różnych niekorzystnych zdarzeń będą one wymagać znacznych nakładów finansowych i pracy, w celu przywrócenia ich ponownie do produkcji rolniczej.

Na podstawie reguł koncentracji działalności gospodarczej w przestrzeni krajowej pojawiają się wielkoobszarowe gospodarstwa towarowe. Znajdują się one w bardziej korzystnej sytuacji ekonomicznej, ponieważ wytwarzają masową produkcję rolniczą kierowaną do zakładów przetwórczych lub bezpośrednio na cele konsumpcyjne. Właściciele ich odznaczają się wysokimi kwalifikacjami zawodowymi, wdrażają do produkcji nowe technologie upraw i hodowli, rozwijają specjalistyczną i konkurencyjną produkcję rolniczą kierowaną na coraz rozleglejsze krajowe i międzynarodowe rynki zbytu. Do rozwoju ich działalności szczególnie ważna jest istniejąca chłonność i stabilność rynków zagranicznych, a także możliwości ich pogłębiania. Należy zaznaczyć, że obok bezpośrednich korzyści handlowych podlegają one także bardzo silnym wpływom zmieniających się wewnętrznych i zewnętrznych uwarunkowań

i czynników politycznych. Wynikają one w głównym stopniu z niekorzystnych zjawisk przyrodniczych, jakości stosunków dyplomatycznych i poziomu współpracy międzynarodowej, które kształtują się zarówno między krajami Unii Europejskiej, jak i pozostałymi krajami.

Pewnymi ograniczeniami w rozwoju krajowej produkcji rolnej są zasady przyjmowane w ramach kształtowania wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej przejawiające się w przyjmowaniu określonych limitów rozmiarów produkcji wielu asortymentów. W konsekwencji w kraju nastąpiło ograniczenie nie tylko wielu upraw, ale także produkcji przemysłu rolno-spożywczego¹.

Jednocześnie został wprowadzony system dopłat dla rolnictwa, znacznie niższy niż w krajach zachodnich. Wpływają one na możliwości rozwoju działalności produkcyjnej dużych gospodarstw oraz na utrwalanie w strukturze obszarowej małych gospodarstw. Płynące do nich środki finansowe, przy braku możliwości zbytu ich niewielkiej produkcji przyczyniają się do ograniczenia obszaru upraw i hodowli oraz do zwiększenia areалу ugorów. Środki unijne kierowane do tej kategorii gospodarstw traktowane są raczej jako zapomogi dla ich rodzin, co w pewnym zakresie utrwala tradycyjną strukturę obszarową gospodarstw rolnych. Małe gospodarstwa z obawy przed utratą dotacji ograniczają możliwości obrotu ziemią i jej koncentracji w formie dużych gospodarstw.

W procesie zmian systemu gospodarowania zmieniły się więc uwarunkowania funkcjonowania i czynniki rozwoju obszarów wiejskich. W przestrzeni krajowej w odmienny sposób kształtowały się tereny wiejskie tworzące obszary metropolitalne położone w zapleczu metropolii oraz strefy podmiejskie w zapleczu większych miast, a w odmienny sposób pozostałe obszary wiejskie pozostające poza nimi.

Rozwój wsi pozostających w strukturze obszarów metropolitalnych i stref podmiejskich związany jest nadal głównie z wykorzystaniem zasobów pracy przez rynki zatrudnienia w metropoliach i większych centrach miejskich, a także z zaopatrzeniem ich w produkty rolnicze. Dochody z tych dwóch źródeł stanowiły główne źródło dopływu kapitału, wpływały na zmiany stosunków społecznych i przyjmowanie nowych wzorców kulturowych. Dojazdy do pracy, podobnie jak w latach gospodarki centralnie sterowanej, nadal prowadzą do zmian bazy ekonomicznej obszarów wiejskich oraz zasad ich funkcjonowania. Procesy przemian obszarów wiejskich

¹ Nierozważne przyjęcie przez polskich negocjatorów wpłynęło na zmniejszenie produkcji wielu asortymentów rolniczych. Na przykład wprowadzenie limitów produkcji cukru wpłynęło na zmniejszenie liczby cukrowni z 78 do 19, ograniczenie powierzchni upraw buraków cukrowych, zmniejszenie produkcji z 2,2 mln t do 1,4 mln, ograniczenia dochodów gospodarstw rolnych z tytułu zmniejszenia arealu kontraktacji oraz konieczności importu cukru z innych krajów UE. Proponuje się wprawdzie likwidację limitów produkcji cukru i mleka, ale zniszczona baza produkcyjna będzie trudna do odbudowy.

stanowiące zaplecze żywicielskie metropolii wpływały na zmiany struktury upraw w wyniku podejmowania bardziej rentownej produkcji warzyw, owoców i kwiatów. Stawały się one także miejscami nowych lokalizacji działalności pozarolniczej oraz nowymi miejscami zamieszkania, zwłaszcza dla zamożniejszej części społeczeństwa przenoszącej się z metropolii na tereny wiejskie.

Pozostałe obszary wiejskie położone z dala od metropolii i większych miast rozwijały się w poprzednim okresie w wyniku podejmowania towarowej produkcji rolniczej w gospodarstwach państwowych, spółdzielczych i indywidualnych. W latach gospodarki centralnie sterowanej w wyniku organizacji skupu gospodarstwa te miały znaczne możliwości wdrażania nowych osiągnięć agrotechnicznych. Proces ten wspomagały dopłaty finansowe kierowane zwłaszcza do gospodarstw państwowych i spółdzielczych.

W nowych warunkach gospodarki rynkowej nastąpił znaczny regres pozarolniczych rynków pracy, a w konsekwencji ograniczenie dojazdów do pracy i wzrost bezrobocia oraz zmniejszenie strumieni finansowych płynących do gospodarstw domowych. Ogranicza to także chłonność rynku na oferowane produkty rolnicze. Wpływa na to także otwarcie granic dla napływu tańszych produktów rolnych z zagranicy. Zmniejszenie nasilenia dojazdów do pracy wpływa na zjawisko bezrobocia oraz uaktywnia migracje zasobów pracy, które wpływają na negatywną selekcję lokalnych zasobów pracy. Podobnie, na pozostałych obszarach wiejskich ograniczanie zbytu zmniejsza produkcję rolniczą, nasila się odpływ ludności, co prowadzi do deformacji struktur demograficznych, a nawet wyludniania obszarów wiejskich. W początkowym stadium znajdują się działania na rzecz rozwoju produkcji rolnej i tworzenia wielkoobszarowych gospodarstw rolniczych. W wyniku braku jasnej polityki gospodarczej w stosunku do obszarów wiejskich są one pozbawione możliwości intensywniejszego rozwoju. Wpływa na to także brak stabilności politycznej i związane z nimi niepewne międzynarodowe powiązania handlowe.

3. Uwarunkowania kształtowania procesów przemian obszarów wiejskich

W nawiązaniu do dotychczasowych procesów przemian, które doprowadziły do wielu przestrzennych dysproporcji, bardzo ważnym zagadnieniem jest podejmowanie prób zarysowania racjonalnych kierunków dalszych przekształceń obszarów rolniczych w nawiązaniu do zmieniających się uwarunkowań otoczenia, współczesnych tendencji rozwoju oraz nasilających się relacji konkurencyjnych. Wyróżnione kategorie uwarunkowań oraz możliwości kształtowania obszarów wiejskich doko-

nywać się będą w coraz bardziej złożonym otoczeniu ekonomicznym, społecznym i kulturowym.

W dalszej perspektywie czasu podstawowy wpływ na kierunki rozwoju obszarów wiejskich, podobnie jak i innych obszarów i sektorów, będzie mieć nasilający się proces kształtowania społeczeństwa informacyjnego i gospodarki opartej na wiedzy. Zmieniać się będzie sytuacja na rynkach pracy, która wymagać będzie coraz większej liczby osób reprezentujących często nowe specjalistyczne zawody nawiązujące do potrzeb dynamicznego rozwoju gospodarczego, technicznego i kulturowego. Uwarunkowania rozwoju zmieniać będzie zróżnicowane przestrzennie tempo wychodzenia z kryzysu. W strukturze Unii Europejskiej kryzys gospodarczy najpierw zostanie opanowany w krajach ekonomicznie rozwiniętych i Stanach Zjednoczonych, a dopiero później w pozostałych krajach. Proces ten przez aktywizowanie rynków pracy stwarzał będzie zapotrzebowanie na odpowiednio przygotowane zasoby pracy. W wyniku różnic w płacach poszczególnych krajów nasilać się będą migracje osób z reguły o wyższych kwalifikacjach zawodowych do bardziej rozwiniętych krajów szybciej wychodzących z kryzysu. Wpłynie to na dalszą negatywną selekcję zasobów pracy w obszarach pozostających jeszcze w kryzysie. Na terenie krajów będących na niższym poziomie rozwoju, wzrost gospodarczy następować będzie przez wzmacnianie powiązań gospodarczych z krajami ekonomicznie rozwiniętymi, które przez powiązania handlowe i nowe lokalizacje działalności gospodarczej, mogą wpływać na przyspieszanie procesu ich wychodzenia z kryzysu. Dokonująca się wcześniej negatywna selekcja zasobów pracy na tych obszarach, będzie w poważnym stopniu hamować tempo wychodzenia z kryzysu przez osłabianie procesów rozwojowych. Prowadzić to może do opóźniania tempa wyrównywania dysproporcji rozwoju zarówno w przestrzeni europejskiej i krajowej, w tym na ich obszarach wiejskich. Może to wpływać na dalszą negatywną selekcję zasobów pracy obszarów wiejskich oraz osłabianie ich tempa rozwoju.

Ważnymi czynnikami przemian obszarów wiejskich będą także wahania w zakresie produkcji i cen żywności oraz wdrażana polityka rolna, zwłaszcza w Unii Europejskiej. Obok nadprodukcji rolniczej mogą pojawiać się klęski żywiołowe oraz konflikty polityczne, które będą zakłócać racjonalny rozwój działalności rolniczej, a w konsekwencji rozwój społeczny i gospodarczy zwłaszcza słabiej rozwiniętych obszarów wiejskich.

Biorąc pod uwagę dążenie do podnoszenia konkurencyjności oferowanych wyrobów, m.in. przez obniżanie kosztów pracy, światowe korporacje, będą nasilać przenoszenie swojej produkcji do krajów o niższym poziomie rozwoju i niższych płacach, ale dysponujących odpowiednimi zasobami kadr pracowniczych. Wśród krajów o niższym poziomie rozwoju uruchomi to grę o przyciąganie zewnętrznych czynni-

ków rozwoju, w której będą brać udział zarówno krajowe obszary miejskie, zwłaszcza metropolie i obszary metropolitalne, jak i pozostałe obszary wiejskie. Oznacza to, że już obecnie przez zadbanie o lepszy i bardziej zróżnicowany poziom edukacyjny przyszłych zasobów pracy, obszary wiejskie muszą się przygotować do uczestnictwa w osiąganiu w przyszłości korzyści wynikających z tego procesu. Obecne zaniedbania w tym zakresie nasilą w przyszłości na ich obszarach procesy recesji oraz marginalizacji ekonomicznej, społecznej i kulturowej.

W następnych latach należy się liczyć z negatywnymi skutkami wywołanymi przez ograniczanie środków unijnych kierowanych na obszary wiejskie. Obniży to ich atrakcyjność i w konsekwencji nasili negatywne procesy, m.in. dalszy odpływ ludności z tych terenów i postępujące starzenie demograficzne. Należy się liczyć, że bez dotacji unijnych znaczna część gospodarstw będzie ponosiła straty, a ich wyższe koszty produkcji, przy konkurencyjnych cenach produktów zachodnich, przyspieszać będzie recesję tego sektora gospodarki. Wyzwolą się nowe rezerwy zasobów pracy, których nie będzie w stanie wchłonąć krajowy rynek pracy pozarolniczej. W tych warunkach powinien nasilić się proces przejmowania użytków rolnych przez instytucje samorządowe oraz banki, co stworzy warunki do tworzenia nowoczesnych dużych gospodarstw towarowych dostarczających jednorodne produkty dla przemysłu rolno-spożywczego, surowców energetycznych i in.

O możliwości włączenia się obszarów wiejskich w procesy rozwoju decydować będzie racjonalne wykorzystanie uwarunkowań przyrodniczych, zasobów kultury materialnej i duchowej, które w przyszłości będą odgrywać coraz poważniejszą rolę w ich rozwoju. Dlatego już dzisiaj należy je traktować jako cenne zasoby nadające się do wykorzystania w przyszłości. Należy wnosić, że wraz z rosnącą świadomością społeczną ludności w bogatych krajach ekonomicznie rozwiniętych coraz większego znaczenia nabierać będzie zdrowa, ekologiczna żywność. Straci w ten sposób atrakcyjność produktów żywnościowych wytwarzanych na terenach zdegradowanych i glebach zanieczyszczonych chemicznie, na rzecz produktów wytwarzanych na obszarach nie zdegradowanych pod względem ekologicznym, którymi dysponują krajowe obszary wiejskie.

Bogate społeczeństwo krajów rozwiniętych w wyniku ciągłej dbałości o wyniki ekonomiczne i chęci utrzymania swojej kondycji zdrowotnej, niewątpliwie w coraz większym stopniu zabiegać będzie o regenerację sił fizycznych i psychicznych na terenach najmniej przekształconych przez działalność gospodarczą człowieka. W tym celu konieczna jest rozbudowa nowoczesnej infrastruktury rekreacyjnej i turystycznej dobrze wkomponowanej w przestrzeń przyrodniczą oraz opracowanie atrakcyjnych form spędzania wolnego czasu, dostosowanych do określonego klienta.

Czyste ekologicznie obszary wiejskie mogą być także atrakcyjne do organizowania e-pracy, której rozwój wymaga zapewnienia niezawodnej infrastruktury nowoczesnego przekazu informacji. Wielu twórców, projektantów, czy konstruktorów potrzebować będzie sprzyjających warunków pracy, ale wymagać będzie także sprawnej i nowoczesnej infrastruktury sieciowej, pozwalającej na szybkie przemieszczanie się, dostawę materiałów oraz informacji, a także sprawnych lokalnych instytucji. Osoby podejmujące tego typu pracę z reguły odznaczają się wysokimi kwalifikacjami zawodowymi, są bardziej zamożne i wymagają warunków życia i pracy o wyższym standardzie. Pojawianie się tej grupy pracowników na terenach wiejskich wpłynie na aktywizację rynku konsumpcyjnego, konieczność zapewnienia odpowiednich usług, a także podnoszenie zasobów intelektualnych środowiska układow lokalnych oraz kształtowania nowoczesnych struktur społecznych.

Przygotowanie tego typu warunków dla napływu zasobów pracy o najwyższych kwalifikacjach w układach lokalnych i regionalnych wymaga poznania zarysującego się procesu przemian oraz odpowiednich kwalifikacji miejscowych zasobów pracy w zakresie ich zorganizowania i zarządzania środowiskiem lokalnym.

4. Kierunki kształtowania przemian obszarów wiejskich

W procesie kształtowania procesu rozwoju obszarów wiejskich ogólnie możemy przyjąć trzy warianty. Pierwszy to usankcjonowanie dotychczasowych tendencji rozwojowych, drugi to naśladownictwo i przyjęcie kierunków rozwoju krajów ekonomicznie rozwiniętych oraz trzeci - poszukiwanie dróg i działań na rzecz przyspieszenia procesów rozwojowych w celu stopniowego skracania dystansu cywilizacyjnego oraz stworzenia nowych konkurencyjnych struktur, które przyspieszą dynamikę rozwoju i podniosą poziom i jakość życia ludności obszarów wiejskich.

Przyjęcie wariantu pierwszego będzie prowadzić do zwiększania dystansu rozwoju obszarów wiejskich w stosunku do obszarów europejskich. Wynika to z tego, że w miarę postępującego procesu rozwoju cywilizacyjnego mamy do czynienia z jego przyspieszaniem. Efektem tego będzie nasilanie się nierówności w poziomie rozwoju oraz powstawanie obszarów coraz bardziej zdegradowanych w zakresie wyposażenia infrastrukturalnego i instytucjonalnego, a w konsekwencji obszarów starości demograficznej, nasilających się nierówności ekonomicznych i nasilania się zjawisk patologii społecznej, które prowadzić będą do całkowitego wyludniania się wsi.

Obszary metropolitalne i strefy podmiejskie większych miast będą nadal rozwijać się żywiołowo, tworząc podobnie jak w latach wczesnego kapitalizmu, chaos przestrzenny. W znacznym stopniu związane to będzie z rosnącą siłą decyzyjną biznesu przy spadku pozycji władzy samorządowej i rządowej, którą ograniczać będą

coraz bardziej nieprecyzyjne instrumenty prawne tworzone przez mało przygotowaną do tego celu władzę ustawodawczą oraz nasilające się zjawiska patologiczne w strukturach władzy państwowej i samorządowej. Nieskoordynowany proces rozszerzania obszarów zabudowy zmierzać będzie do jej rozpraszania, co będzie wpływać na ponoszenie kosztów zagospodarowania infrastrukturalnego i funkcjonowania oraz dostępności komunikacyjnej nie tylko z metropolią, ale także z pozostałymi regionami krajowymi i europejskimi. W tego typu warunkach prowadzących do pewnego chaosu, osłabiać się będą działania Unii Europejskiej. Dla powstrzymania negatywnych zjawisk przestrzennych nasilać się będzie dalsza ingerencja struktur unijnych, w celu niedopuszczenia do narastającego chaosu w krajach członkowskich².

Drugi wariant naśladownictwa, zakłada przyjęcie dróg rozwojowych dla krajowych obszarów wiejskich, takich które doprowadziły do współczesnego poziomu rozwoju i jakości życia na terenie obszarów rolniczych krajów ekonomicznie rozwiniętych. Drogi rozwoju społeczno-ekonomicznego obszarów wiejskich tych krajów realizowane w poprzednich okresach nawiązywały do ówczesnych odmiennych warunków politycznych, społecznych i kulturowych oraz zmieniających się instrumentów prawnych, które kształtowały kapitał ludzki i społeczny³. Przyjęcie tego wariantu w obecnych warunkach funkcjonowania naszych obszarów wiejskich nie będzie przyspieszać ich rozwoju społeczno-ekonomicznego i kulturowego i w małym stopniu przyczyniać się do skracania dystansu cywilizacyjnego.

Wariant trzeci, obejmuje działania na rzecz skracania dystansu cywilizacyjnego w stosunku do krajów rozwiniętych ekonomicznie, z zaangażowaniem społeczności lokalnej, wspartej racjonalnymi instrumentami prawnymi, jakością władzy oraz instytucji lokalnych, regionalnych i krajowych. W realizacji tego wariantu podstawowym celem powinno być dążenie do podnoszenia jakości i poziomu życia ludności wiejskiej, przez generowanie wewnętrznych czynników rozwoju, racjonalne wykorzysta-

² Ważną opinię w tym zakresie wydał Kukliński [1995, s. 17] twierdząc, że nasze członkostwo w Unii Europejskiej jest jedyną drogą, która zmusi naszą gospodarkę, społeczeństwo i państwo do podjęcia wielkich innowacji historycznych. Uruchomi procesy przymusowej adaptacji. Przyczyni się do ograniczenia naszej suwerenności gospodarczej i w pewnym stopniu politycznej, co będzie również ograniczonym zakresem popelnienia błędów oraz podejmowana decyzji, które nie zawsze myślą o dobru Rzeczypospolitej.

³ Przykładem tego może być zarysowany proces kształtowania rolnictwa w okolicach Troyes w blisko siedemdziesięcioletnim okresie. Początkowo struktura rolnictwa i wsi tego obszaru nawiązywała do warunków i poziomu rozwoju wsi południowo-wschodniej Polski. Następnie, w wyniku świątłych liderów oraz racjonalnych działań lokalnych wspartych instrumentami administracyjnymi wykształciły się z nich obszary wiejskie o najwyższym poziomie gospodarowania i efektywności ekonomicznej z jednoczesnym kształtowaniem kapitału intelektualnego, ludzkiego i społecznego wpięrającego dokonujące się przemiany [Debelle *et al.* 1996; Ziolo 2010].

nie zasobów lokalnych i regionalnych oraz podnoszenie atrakcyjności i konkurencyjności w zakresie przyciągania zewnętrznych czynników rozwoju.

Poważne znaczenie będą miały działania Unii Europejskiej, które prowadzić mogą do dalszego ograniczania funkcji państwa w wyniku przekazywania coraz większych kompetencji wspólnym strukturom europejskim oraz przekazywania ich części do układów regionalnych i lokalnych. Należy się liczyć, że w nasilających się działaniach na rzecz ujednoczenia systemów zarządzania przestrzenią europejską, korzystniejsze warunki będą miały kraje stojące na wyższym poziomie rozwoju oraz kraje dysponujące bardziej przygotowanymi elitami politycznymi, które rozumieją światowe i europejskie procesy rozwoju. Trzeba przyjąć, że występujące obecnie różnicowanie poziomu rozwoju przestrzeni europejskiej utrzymywać się będzie nadal i najprawdopodobniej nie zostaną zlikwidowane nawet w dalszej perspektywie czasu. Dlatego wykorzystanie europejskich i światowych reguł rozwoju dla kształtowania obszarów wiejskich wymagać będzie dużych kompetencji władzy w zakresie stwarzania odpowiednich warunków rozwijania przedsiębiorczości dla przyspieszania procesów wzrostu gospodarczego.

W przestrzeni krajowej należy założyć, że w strukturze obszarów wiejskich nadal będzie się nasilać różnicowanie ich bazy ekonomicznej, społecznej i kulturowej, która stwarzać będzie różne możliwości zasilania finansowego i kapitałowego gospodarstw domowych. Te różne źródła zasilania powinny prowadzić do stopniowego wyrównywania poziomu i jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich, a efekty ekonomiczne w przeliczeniu na mieszkańca powinny być podstawowym kryterium ich oceny.

Ważnym działaniem na rzecz skracania dystansu cywilizacyjnego i przyspieszania procesu rozwoju powinna być intensywnie rozwijana edukacja. W zasadniczym stopniu umożliwia ona młodzieży zdobywanie odpowiednich kwalifikacji zawodowych dostosowanych do nowych potrzeb społeczeństwa opartego na wiedzy, a także ciągłego doksztalcania i doskonalenia zawodowego pozostałej części społeczeństwa. Należy naprawić błędy związane z reformami edukacji, a zwłaszcza ograniczeniem szkolnictwa zawodowego, które doprowadziły do rozdźwięku między potrzebami rynku pracy a kierunkami kształcenia. W tym zakresie należy mieć na uwadze nie tylko rynki pracy lokalne, regionalne i krajowe, ale także europejskie i światowe.

Wobec wizji recesji demograficznej szczególna uwaga musi być zwrócona na stworzenie warunków do wzrostu ludności. W przeciwnym razie należy się liczyć z koniecznością uruchomienia migracji ludności głównie z krajów wschodnich o odmiennej kulturze materialnej i duchowej, a także o odmiennych wzorcach zachowań, które będą istotną barierą w procesie ich integracji społecznej i znacznie opóźnią

proces wrastania ich w środowisko społeczne, gospodarcze i kulturowe w nowym miejscu pracy i zamieszkania.

W nawiązaniu do współczesnego procesu należy przyjąć, że nadal będą występować różne możliwości rozwoju obszarów wiejskich. Ogólnie wśród nich różnicować się będzie baza ekonomiczna i kierunki rozwoju obszarów metropolitalnych, stref oddziaływania większych miast oraz pozostałych obszarów wiejskich. Różnicująca się baza ekonomiczna i kierunki rozwoju powinny jednak prowadzić do wyrównywania poziomu i jakości życia mieszkańców wsi.

Kierunki i nasilenie procesów rozwoju obszarów metropolitalnych i obszarów oddziaływania większych miast nawiązywać będą do wielkości ich potencjału ekonomicznego. Dynamika wzrostu gospodarczego metropolii pobudzać będzie proces rozwoju obszarów metropolitalnych i wpływać na przekształcanie ich struktury ekonomicznej, społecznej i kulturowej, prowadząc do nasilania urbanizacji obszarów wiejskich.

Rynek pracy rozwijającej się metropolii, czy większego miasta nasilać będzie dojazdy do pracy, przyczyniając się do zwiększania dochodów ludności z zajęć pozarolniczych (ryc. 3). Wpływać one będą na dalszy rozwój budownictwa mieszkaniowego, podnoszenia jakości ich wyposażenia i zagospodarowanie infrastrukturalne. Zapotrzebowanie tej kategorii rynku pracy wpływać będzie na konieczność dostosowania jakości zasobów pracy do ich potrzeb. Wpłynie to na rozwój edukacji, aspiracji społecznych, a także kształtowania określonych planów życiowych. Rynki pracy nasilać będą również migracje z obszarów wiejskich do metropolii.

Pojawią się odmienne kierunki migracji. Dla bogatszej części ludności mieszkającej w metropolii, obszary wiejskie stawać się będą coraz bardziej atrakcyjne do zamieszkania. Wynikać to będzie z chęci podnoszenia jakości życia, dzięki możliwości zakupu większych parceli i budowy domów.

Wysoki stopień koncentracji działalności na terenie metropolii wymagać będzie nowych miejsc lokalizacji działalności gospodarczej, dzięki czemu zwiększy się atrakcyjność obszarów wiejskich jako potencjalnych terenów budowlanych. Wpłynie to na zmiany użytkowania ziemi oraz ograniczanie obszaru użytkowania rolniczego. Proces ten będzie wymagał zwiększenia roli planowania przestrzennego oraz przyjmowania racjonalnych strategii ich rozwoju.

Rozwijająca się metropolia będzie także rynkiem dla produktów rolniczych przeznaczanych na potrzeby żywnościowe ludności oraz rozwijającego się przemysłu rolno-spożywczego. Zmieniać to będzie kierunki inwestowania w zakresie budownictwa mieszkaniowego, inwentarskiego, środków produkcji.

bów pracy. Do zwiększenia ich konkurencyjności niezbędne są starania na rzecz podnoszenia ich poziomu kwalifikacji i stanu zdrowia. Umożliwia to rozwój działalności rolniczej i pozarolniczej, wyższy stopień aktywizacji zasobów pracy przez rozwój lokalny lub migrację. Ważnym czynnikiem rozwoju tej kategorii obszarów powinna być produkcja rolnicza i jej przetwory kierowane na rynki światowe, europejskie, krajowe.

Wykorzystując światowy rynek produktów rolnych, oddziaływanie UE oraz wdrażane reguły polityki gospodarczej, należy zastanowić się nad możliwością tworzenia instrumentów do podnoszenia jakości otoczenia instytucjonalnego oraz jakości władzy, celem zwiększania atrakcyjności tych obszarów dla nowych lokalizacji i zintensyfikowania racjonalnych kierunków inwestowania. Działania te oraz różne formy aktywizacji zawodowej ludności powinny wpływać na zwiększanie dochodów gospodarstw domowych, podmiotów gospodarczych i instytucji. Oznacza to, że wskaźnikiem wyrównywania dysproporcji poziomu rozwoju regionalnego, w tym obszarów wiejskich powinna być wysokość dochodów realnych gospodarstw domowych.

Reasumując należy przyjąć, że w obecnych uwarunkowaniach dalszy proces przemian tej kategorii obszarów będzie konsekwencją nasilających się procesów polaryzacji. Prowadzić on będzie do dalszego różnicowania dochodów ludności, obniżania ich atrakcyjności do prowadzenia działalności gospodarczej i zamieszkania, zwłaszcza dla ludzi młodych. W konsekwencji nasilać się będą procesy migracji i dalsze starzenie struktury demograficznej, niszczenie infrastruktury mieszkaniowej oraz całkowite wyludnianie wsi.

Proces ten mógłby być korzystny, gdyby towarzyszyły mu działania na rzecz tworzenia wielkoobszarowych gospodarstw towarowych wraz z nowoczesną infrastrukturą niezbędną do rozwijania produkcji i przetwórstwa produktów rolnych. W tym celu należy jednak przygotować dobrze wykształcone kadry do zarządzania nowoczesnymi gospodarstwami rolnymi. Można tego dokonać minimum w ciągu 10 lat, z których dwa lata należy przeznaczyć na sporządzanie odpowiednich programów kształcenia, następnie trzeba uwzględnić pięć lat studiów oraz trzy lata praktyk w dużych gospodarstwach rolnych np. we Francji lub w Niemczech. Jednocześnie w tym samym czasie niezbędne są działania na rzecz komasacji ziemi, stworzenia warunków do prowadzenia dużych towarowych gospodarstw rolnych, a także zapewnienia godziwych warunków życia, zwłaszcza starszej ludności dysponującej do tej pory mniejszymi arealami gospodarstw, które je przekażą za odpowiednią cenę, czy emeryturę lub będą je dzierżawić nowym właścicielom gospodarstw. Obok przesłanek ekonomicznych ważne stają się także przesłanki społeczne, które należy poznać, celem ograniczenia negatywnych skutków potencjalnych napięć.

W wyniku sprawnie działających instytucji edukacyjnych, nadmiary zasobów pracy powinny mieć możliwości zdobycia odpowiednich kwalifikacji zawodowych zapewniających im odnośnienie sukcesu na regionalnym, krajowym, czy międzynarodowym rynku pracy.

Te nowe formy gospodarowania obok wysokich kwalifikacji zawodowych przyszłych właścicieli gospodarstw, wymagać będą stosowania nowoczesnych technologii upraw, czy hodowli, odpowiednich usług i instytucji, zakładów przetwórczych, działań marketingowych, usług remontowych nowoczesnych maszyn, urządzeń i usług doradczych zwłaszcza w zakresie prac agrotechnicznych, środków ochrony roślin i weterynaryjnych, a także obsługi finansowej i prawnej. Stwarzać to będzie możliwości pojawiania się nowych miejsc pracy wymagających jednak wysokich kwalifikacji zawodowych.

Uwagi końcowe

W świetle przedstawionych rozważań należy przyjąć, że nasilające się procesy integracji europejskiej w coraz poważniejszym stopniu zmieniają uwarunkowania i możliwości kształtowania układów przestrzennych, w tym obszarów wiejskich. Obszary te w przestrzeni krajowej odznaczają się bardzo dużym zróżnicowaniem, nie stanowią jednorodnego zbioru i wymagają często odmiennego traktowania w polityce gospodarczej. W zależności od położenia w przestrzeni regionalnej ogólnie możemy wyróżnić obszary położone w strefach metropolitalnych, w zapleczu większych miast oraz pozostałe obszary wiejskie. Obszary te odznaczają się różną bazą ekonomiczną wykształconą w historycznym procesie wzrostu oraz odmiennymi powiązaniem funkcjonalnymi w krajowych, europejskich i światowych centrach wzrostu.

Obecnie, w wyniku nasilających się procesów polaryzacji wyróżnione kategorie obszarów wiejskich odznaczają się różnymi tendencjami przemian. Obszary wiejskie stref metropolitalnych rozwijają się proporcjonalnie do wzrostu potencjału ekonomicznego metropolii, a ich nasilenie maleje wraz z odległością. Pozostałe obszary charakteryzują się recesją przejawiającą się początkowo obniżaniem ich atrakcyjności dla rozwoju działalności rolniczej i pozarolniczej, starzeniem demograficznym w wyniku odpływu mieszkańców, co prowadzi do recesji potencjału demograficznego oraz całkowitego wyludnienia wsi.

Konieczna jest działalność osłabiająca te negatywne kierunki przemian. Biorąc pod uwagę bilans kosztów funkcjonowania metropolii i obszarów metropolitalnych należy przyjąć ich wspólne i komplementarne strategiczne cele rozwoju uwzględniające w miarę optymalny podział funkcji produkcyjno-usługowych, mieszkaniowych i in. Na pozostałych obszarach wiejskich należy uruchomić proces koncentracji ziemi

i tworzenia warunków do powstawania dużych gospodarstw towarowych, w celu podjęcia konkurencyjnej produkcji oraz stopniowe dostosowywanie ich działalności do otoczenia gospodarczego, społecznego, instytucjonalnego i kulturowego. Wszystkie działania powinny mieć na uwadze dbałość o podnoszenie jakości i poziomu życia mieszkańców wsi, przez wyrównywanie dochodów płynących zarówno z pracy w rolnictwie, jak i z zajęć pozarolniczych.

Zarysowana problematyka otwiera nowe pola badawcze związane z oceną kształtujących się procesów wdrażania gospodarki rynkowej oraz podejmowaniem działań na rzecz ograniczania konfliktów i negatywnych skutków procesów polaryzacji, a także propozycji nowych kierunków rozwoju nawiązujących do współczesnych tendencji rozwoju cywilizacyjnego.

Literatura

- Bański J., 2001, *Polskie rolnictwo na tle rolnictwa Unii Europejskiej – ocena dystansu*, [w:] *Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej*, J. Bański (red.). Studia Obszarów, t. I. Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., (red.), 2005, *Przestrenny wymiar współczesnych procesów na wsi*. Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich*, [w:] *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa, s. 393-433.
- Czyżewski A. (red.), 1992, *Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*. PWE, Warszawa.
- Debelle L., Fircowicz W., Maj R., Richard H., Woźniak M., Ziolo Z., 1996, *Kooperatywa SCARA, być może wzór do naśladowania*. PAN Oddz. w Krakowie, Prace Komisji Nauk Ekonomicznych nr 21, Wyd. Oddz. PAN w Krakowie, Kraków.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska. Procesy demograficzne i społeczne*. Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 22, Prace Geograficzne, Kraków.
- Dobrowolska M., (red.), 1968, *Demograficzno-osadnicze problemy w Tarnobrzeskim Rejonie Uprzemysławianym*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, PAN, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, z. 29.
- Fajferek A., Ziolo Z., 1983, *Opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji w woj. tarnobrzeskim*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, KBRU PAN, z. 77, s. 127-186.
- Falkowski J., 2009a, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski*, [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, T. Komornicki, R. Kulikowski (red.). Studia Obszarów Wiejskich PTG, t. 18. Warszawa.

- Falkowski J., 2009b, *Zagospodarowanie podmiejskiej przestrzeni geograficznej w Polsce*, [w:] *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, I. Jażewicz (red.). Akademia Pomorska, Słupsk, s. 217-232.
- Fircowicz W., Maj R., Woźniak M., Ziolo Z., 2006, *Rolnictwo w departamencie Aube. Rozwój i perspektywy*. Stowarzyszenie Rozwoju Regionalnego i Lokalnego „PROGRESS” w Dzierżniówce, Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Societe Academique Aube, Troyes, Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, Dzierżniówka-Kraków.
- Frenkel I., 2011, *Przemiany demograficzne na wsi w latach 2006-2009*. *Więś i Rolnictwo*, nr 1, s. 55-73.
- Gąsiorowska-Mącznik E., 2011, *Stan i możliwości rozwoju pozarolniczej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w świetle badań ankietowych*. *Więś i Rolnictwo*, nr 3, s. 157-165.
- Golachowski S., Zagożdżon A., (red.), 1974, *Dolnośląskie Okręg Miedziowy 1960-1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Górz B., 2002, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich Podhala*. *Przegląd Geograficzny*, 74, s. 451-468.
- Heffner K., 2010, *Rozwój obszarów wiejskich w woj. opolskim (Znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego)*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa, s. 86-100.
- Herma J., 1966, *Dojazdy do pracy w Polsce Południowej*. Prace Monograficzne WSP w Krakowie, t. V, Kraków.
- Jasiulewicz M., 2008, *Możliwości produkcji biopaliw na obszarach podmiejskich Polski w oparciu o biomasę z rolnictwa*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski, (red.). Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 209-224.
- Jóźwiak W., 2010, *Czy konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych może ulec szybkiej poprawie w latach 2014-2020?* *Więś i Rolnictwo*, nr 4, s. 11-16.
- Jóźwiak W., 2011, *Efektywność i innowacyjność a konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych*. *Więś i Rolnictwo*, nr 1, s. 75-86.
- Kamińska W., 2010a, *Urbanizacja obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*. Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach, Instytut Geografii, Kielce.
- Kamińska W., 2010b, *Przestrzenne zróżnicowanie kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa, s. 120-143.

- Kamińska W., 2011a, *Pozarolnicza aktywność gospodarcza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce*, [w:] *Obszary wiejskie, wielofunkcyjność, migracje, nowe wizje rozwoju*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa, s. 103-127.
- Kamińska W., 2011b, *Kapitał ludzki i społeczny na obszarach wiejskich w Polsce. Przykład województwa świętokrzyskiego*. IG UJK, Kielce.
- Kamińska W., Heffner K., (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K., (red.), 2012, *Wiejskie rynki pracy – zasoby aktywizacja, nowe struktury*. Studia KPZK PAN, t. CXLV, Warszawa.
- Kitowski J., 1988, *Rola dojazdów do pracy gospodarcze narodowej*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Klepacki B., Gołębiowska B., 2005, *Wykształcenie rolników jako forma różnicująca sytuację gospodarstw rolnych*, [w:] *Kapitał ludzki i intelektualny jako czynnik wzrostu gospodarczego i ograniczania nierówności społecznych*. Mitel, Uniwersytet Rzeszowski. Rzeszów.
- Korcelli P. et al., 2010, *Ekspercki Projekt Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do 2033 roku*. Studia KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa.
- Kowalczyk S., 2010, *Globalizacja agrobiznesu: specyfika, wymiary, konsekwencje*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, s. 6-26.
- Kudęłko J., 2005, *Rozwój regionalny a konkurencyjność regionów*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju i konkurencyjności regionów*. Instytut Gospodarki WSiIZ w Rzeszowie, Rzeszów.
- Kudęłko J., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa podkarpackiego i poziom jego konkurencyjności na tle kraju*, [w:] *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*. Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków, s. 473-488.
- Kudęłko J., 2013, *Uwarunkowania i kierunki rozwoju województw Polski Wschodniej jako regionów słabo rozwiniętych*. Studia KPZK, t. CLI, Warszawa.
- Kudęłko J., Ziolo Z., 2007, *Model funkcjonowania metropolii*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju rzeszowskiego obszaru metropolitalnego w systemie społeczno-gospodarczym i innowacyjnym województwa podkarpackiego*, J. Kudęłko (red.). Prace Komisji Nauk Ekonomicznych nr 25, PAN Oddz. w Krakowie, Kraków, s. 55-74.
- Kukliński A., 1995, *Europejski kontekst przekształceń polskiej przestrzeni*, [w:] *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju - „Polska 2000 Plus”*. Hipoteza t. I, CUP, Warszawa.
- Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] *Społeczne problemy wsi*, J. Bański, E. Rydz (red.) Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ, Warszawa, s. 9-17.
- Kulikowski R., 2003, *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*. GUS, Warszawa.

- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Prace monograficzne Akademii Pedagogicznej nr 497, Kraków.
- Lijewski T., 1967, *Dojazdy do pracy w Polsce*. Studia KPZK PAN, t. XV, Warszawa.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*. Przegląd Geograficzny 59, z. 1-2, s. 65-78.
- Maj R., Woźniak M., Ziolo Z., 2010, *Zarys koncepcji organizacji produkcji PX w strukturze regionalnego kompleksu energetyczno-agro-przemysłowego*, [w:] *Lucerna w żywieniu ludzi i zwierząt*. Studia Regionalne Polski Południowo-Wschodniej, t. 6, Stowarzyszenie Rozwoju Regionalnego i Lokalnego „PROGRESS” w Dzierdżiówce, Lublin-Sandomierz, s. 94-102.
- Maj R., Woźniak M., Ziolo Z., 2012, *Gospodarstwa neoprofesjonalne w strukturze kompleksu energetyczno-agro-przetwórczego*, [w:] *Odnawialne źródła energii w rolnictwie i ochrona środowiska*, E. R. Grala, E. Kowalczyk-Vasilew (red). Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, t. 10, Studia Lublin-Susiec, s. 25-36.
- Markowski T., Strzelecki Z. (red.), 2008, *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*. Studia KPZK PAN, t. CXIX, Warszawa.
- Rajman J., 1969, *Procesy urbanizacyjne w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego po drugiej wojnie światowej*. Prace monograficzne WSP w Krakowie, Kraków.
- Rajman J., 1997, *Strefa podmiejska – mechanizm powstawania i przekształceń, nowe problemy badawcze*, [w:] *Geografia, człowiek, gospodarka*, A. Jackowski (red.). Wyd. UJ, Kraków, s. 67-73.
- Rosner A., 2008, *Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej*, [w:] *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa, s. 435-462.
- Rudnicki R., 2009, *Zróżnicowanie przestrzenne realizacji celów i priorytetów Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich w Polsce w latach 2004-2006*, [w:] *Współczesne problemy przemian ... op. cit.*, s. 249-263
- Rudnicki R., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania funduszy Unii Europejskiej przez gospodarstwa rolne w Polsce*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Rydz E., 2006, *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych w okresie transformacji systemowej na Pomorzu Środkowym*. Pomorska Akademia Pedagogiczna, Słupsk.
- Saganowski K., Zagrzejewska-Fiedorowicz M., Żuber P., 2008, *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa.
- Stasiak A. (red.), 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*. Studia KPZK, t. CX, Warszawa.
- Styś S., 1983, *Kształtowanie się kompleksu żywnościowego w regionie*. AE, Wrocław.
- Szczyński J., 1973, *Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia*. Warszawa.

- Turczyn-Zioło I., 1979, *Aspiracje i plany życiowe młodzieży szkół ponadpodstawowych obszaru uprzemysławianego i rolniczego (na przykładzie województwa tarnobrzeskiego)*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, PAN, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, z. 72.
- Urban R., 2012, *Ocena spójności procesów rozwojowych rolnictwa i przemysłu spożywczego*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1, s. 3-17.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*. IGiPZ PAN, Monografie 6, Warszawa.
- Wilkin J., 2011, *Przyszłość wspólnej polityki Unii Europejskiej – próba podsumowania*. Wieś i Rolnictwo, nr 1, s. 28-73.
- Winiarski B., 1974, *Kształtowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego rejonów uprzemysławianych*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Wiśniewska J., 2011, *Konkurencyjność przedsiębiorstw przemysłu owocowo-warzywnego*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, s. 79-97.
- Zalewski 1989, *Problemy gospodarki żywnościowej w Polsce*. PWN, Warszawa.
- Zegar J. S., 1984, *Kompleks gospodarki żywnościowej w strukturze gospodarki narodowej*. Gospodarka Planowa, nr 11.
- Zegar J. S., 2010, *Wspólna polityka rolna po 2013 roku*. Wieś i Rolnictwo, nr 3, s. 11-25.
- Ziętara W., Zieliński M., 2012, *Efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw rolniczych nastawionych na produkcję rolniczą*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 2, s. 40-61.
- Zioło Z. (red.), 1991, *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*. Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauczycielskich, Komisja Geografii PTG, Kraków-Warszawa.
- Zioło Z., 1978, *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego*. Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, PWN, Warszawa.
- Zioło Z., 1991, *Wybrane problemy gospodarki żywnościowej*, [w:] *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*. Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauczycielskich w Krakowie, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków-Warszawa.
- Zioło Z., 1991, *Zarys koncepcji kompleksu rolniczo-przetwórczego w układzie regionalnym*, [w:] *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*, Z. Zioło (red.). COMSN, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków-Warszawa, s. 131-142.
- Zioło Z., 2003, *Przestrzeń geograficzna jako miejsce realizacji ładu Przestrzennego*, [w:] *Społeczno-gospodarcze i przyrodnicze aspekty ładu przestrzennego*, T. Ślęzak, Z. Zioło (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 205, Warszawa, s. 25-43.
- Zioło Z., 2008, *Miejsce lucerny w kompleksie gospodarki żywnościowej*. Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, t. 3, Lublin-Sandomierz, s. 181-196.
- Zioło Z., 2010, *Rola zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego w procesach rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa, s. 9-28